

DZIAŁ PIERWSZY.
USTRÓJ POLSKI DO 1795 R.

Rozdział I. Monarchia patrymonialna

Część I. Powstanie państwa polskiego

1. Plemiona prapolskie. Plemiona prapolskie należały do grupy Słowian zachodnich. Na tereny leżące między rzekami Odrą i Bugiem oraz Karpatami i Morzem Bałtyckim przybyły w okresie wędrówki ludów, najprawdopodobniej w VI w.

a. **Ród.** Podstawową jednostką organizacji społecznej Słowian był **ród**. Pierwotnie ród obejmował **wszystkich pochodzących od wspólnego przodka** (agnatyczny), z czasem większe znaczenie zyskał ród skupiający zarówno krewnych ze strony ojca, jak i matki (kognatyczny). Pełnił funkcje religijne, wojskowe, gospodarcze, społeczne i ochronne. Z reguły członkowie rodu zamieszkiwali jedną osadę. W obrębie rodu występowały **rodziny**.

b. **Plemię.** Większa liczba rodów łączyła się w **plemię**, które również opierało się na **zasadzie wspólnego pochodzenia**, ale dodatkowo pełniło jeszcze funkcje państwowe. Proces kształtowania się państwa zaczął się dokonywać najpierw w obrębie tzw. małych plemion, zamieszkujących obszar od tysiąca do 10 tys. km². Łączyły się one w wyższą formę organizacyjną, jaką było tzw. **wielkie plemię**, stanowiące luźny związek wielu małych plemion. Proces ten nasilił się zwłaszcza w VIII w. Powstałe w ten sposób związki plemienne zajmowały obszar do 40 tys. km².

Najważniejszymi związkami plemiennymi byli:

- Wiślanie,
- Polanie,
- Goplanie,
- Lędzianie,
- Ślężanie,
- Mazowszanie i
- Pomorzanie.

c. **Wiec.** Naczelnym organem władzy w małym państwie plemiennym był **wiec**. Obejmował on **wszystkich wolnych i zdolnych do noszenia broni**, a więc **wyłącznie męskich współplemieńców**. Decydowali oni o najważniejszych sprawach państwa: wypowiedzeniu wojny i pokoju, sądownictwie oraz wyborze księcia.

d. **Opole.** Postęp gospodarczy, migracje ludności i wytworzenie się własności prywatnej zapoczątkowały w VII w. rozpad wspólnoty rodowej i zastąpienie jej wspólnotą terytorialną opartą na więzach sąsiedzkich. Nowo powstały związek terytorialny zaczęto nazywać opolem. Obejmowało ono obszar od 40 do 400 km², na którym znajdował się gród oraz liczne wsie i osady. Głównym zajęciem ludności było **rolnictwo i hodowla**.

Jednolita społecznie ludność uległa z czasem podziałowi, a indywidualna własność ziemi zaczęła w przypadku starszyny i wodzów nabierać cech własności wielkiej, co zróżnicowało dotychczasową strukturę, wyodrębniając warstwę możnych od ogółu bezpośrednich producentów.

2. Początki państwowości polskiej. Większe organizacje terytorialne, oparte na wspomnianych wyżej plemionach, wytworzyły się na ziemiach polskich w IX w.

a. **Polanie.** Najsilniejsze państwko plemienne stworzyli **Polanie**, którzy podporządkowali sobie sąsiednie plemiona. Prawdopodobnie w połowie IX w. w państwie Polan doszło do obalenia rządzącej dynastii, której ostatnim przedstawicielem był *Popiel*, a władzę przejęli Piastowicze, którzy posiadając Wielkopolskę i Kujawy opanowali następnie ziemię sieradzką, łęczycką, sandomierską i Mazowsze, tworząc zrębny państwa polskiego.

b. **Wiślanie.** Innym ważnym organizmem było państwo **Wiślan**, które jednak w IX w. uległo państwu Wielkomorawskiemu, a po jego upadku weszło w obręb państwa czeskiego. Włączył je ponownie do państwa polskiego wraz ze Śląskiem dopiero pod koniec swoich rządów *Mieszko I*. Za panowania pierwszych *Piastów* państwo polskie liczyło 250 tys. km² i ok. 1 mln ludności.

3. Patrymonialny charakter państwa. Monarchia patrymonialna wykształciła się w państwach germańskich powstałych po rozpadzie imperium rzymskiego. Koncepcję tę przyjęto następnie w pozostałych państwach powstałych w okresie średniowiecza, w tym w Polsce. Oznaczała ona, że państwo jest **rzeczą prywatnoprawną**, stanowiącą własność monarchy, który może swobodnie dysponować nim jako całością, jego poszczególnymi ziemiami i ludnością, co wiązało się z wykonywaniem prawa książęcego (*ius ducale*). W pojęciu tym **brakowało rozróżnienia między majątkiem prywatnym (*patrimonium*) monarchy a sprawowaną przez niego władzą publiczną**. Koncepcja taka utrzymała się aż do powstania monarchii stanowej.

Część II. Ustrój polityczny

1. Monarcha. Zgodnie z zasadą państwa patrymonialnego monarcha uważany był zarówno za władcę kraju, jak i jego prywatnego właściciela. Z reguły władcy Polski w okresie monarchii wczesnofeudalnej nosili **tytuł książęcy**, gdyż do 1138 r. zaledwie trzech uzyskało tytuł królewski: *Bolesław Chrobry* (1025), *Mieszko II* (1025) i *Bolesław Śmiały* (1076).

Tytuł królewski podnosił znacznie **autorytet** władcy zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz państwa, podkreślając jego jedność i niezależność. W okresie rozdrobnienia feudalnego koronacji zaniechano i przywrócono ją dopiero w 1295 r. (*Przemysław II*).

Obok tytułatury, formą umocnienia władzy monarszej było zapewnienie jej ciągłości dynastycznej. Uprawnionymi do objęcia tronu byli męscy spadkobiercy władcy, najpierw w linii prostej, a następnie bocznej.

Zakres władzy królewskiej w okresie państwa scentralizowanego i jednolitego był znaczny, co występowało zwłaszcza za panowania *Mieszka I* i *Bolesława Chrobrego*. Później widać jej stopniowe osłabienie, ale zdarzało się, że czasowo podlegała ona ponownemu wzmocnieniu (*Bolesław Śmiały*).

Ogół praw monarchy obejmował sprawowanie władzy: ustawodawczej, wykonawczej, wojskowej i sądowniczej.

a. **Czynniki decentralizacyjne.** Kryzys władzy monarszej powodowały czynniki decentralizacyjne, reprezentowane zwłaszcza przez obdarzone stanowiskami, przywilejami i immunitetami **możnowładztwo**, które uzyskawszy **samodzielność ekonomiczną**, starało się również **uniezależnić politycznie**. Nakładały się na to **kłótnie**, a nawet **walki wewnętrzne o tron książęcy** między zwaśnionymi synami, jak również **zatargi z duchowieństwem**. Obrazu dopełniały **powstania ludowe**.

Ważniejsze **kryzysy władzy państwowej** wystąpiły zwłaszcza za panowania:

- *Mieszka II* (powstanie ludowe i walka o tron z *Bezprymem*),
- *Bolesława Śmiałego* (wewnątrzkrajowa opozycja z *Władysławem Hermanem* i biskupem krakowskim *Stanisławem* na czele),
- *Bolesława Krzywoustego* (wojna domowa ze *Zbigniewem*, następnie opozycja wojewody *Skarbimira*).

b. **Podział państwa.** Nasilenie tendencji decentralistycznych miało miejsce zwłaszcza na przełomie XI/XII w. Efektem tego był pierwszy nietrwały podział państwa na dzielnice, dokonany przez *Władysława Hermana* w 1097 r., który zostawiając sobie władzę zwierzchnią oraz Mazowsze, przekazał starszemu

synowi *Zbigniewowi* w zarząd Wielkopolskę i Kujawy, a młodszemu *Bolesławowi* Śląsk i Małopolskę. Umierając w 1102 r. **Władysław Herman** zostawił **Polskę podzieloną**. Konflikty między synami doprowadziły do wojny domowej połączonej z interwencją cesarza *Henryka V*, zakończonej na szczęście ponownym scaleniem państwa. Natomiast **trwałego podziału państwa** dokonał sam *Bolesław Krzywousty*, wydając w 1138 r. tzw. **testament** (statut), będący aktem regulującym sprawę następstwa tronu i organizacji władzy.

c. **Testament Krzywoustego**. Testament wprowadził w Polsce zasadę **senioratu**. Zgodnie z nią władza zwierzchnia została podzielona między **księcia zwierzchniego** (*princepsa*), którym miał być każdorazowo **najstarszy w rodzinie książę**, oraz podległych mu **książąt dzielnicowych** (juniorów).

Princeps obok dzielnicy własnej uzyskał również **dzielnicę pryncypacką**, przechodnią i formalnie niepodzielną, obejmującą ziemię krakowską, sieradzką, łęczycką oraz zapewne część Wielkopolski z Gnieznem, Pomorze Gdańskie, a także zwierzchnictwo nad Pomorzem Zachodnim.

Każdy z pełnoletnich synów *Krzywoustego* otrzymał, zgodnie z testamentem, dzielnicę własną, która była **dziedziczna i mogła ulegać podziałowi** (*Władysław II*, będący seniorem Śląsk, *Bolesław Kędzierzawy* Mazowsze i Kujawy, *Mieszko III* Wielkopolskę).

Książę zwierzchni *princeps* posiadał **uprawnienia o charakterze ogólnopaństwowym**. Należały do nich:

- prowadzenie polityki zagranicznej,
- naczelne dowództwo wojskowe,
- mianowanie urzędników kościelnych i państwowych oraz
- utrzymywanie załóg w grodach juniorów.

d. **Próby zjednoczenia**. Próba przeciwstawienia się testamentowi i przywrócenia jednowładztwa przez *Władysława II* nie powiodła się, a księcia wygnano (1146). Podobny los spotkał dążącego do wzmocnienia rządów *Mieszka III Starego* (1177). Czasy rządzącego po nim *Kazimierza Sprawiedliwego* (do 1194 r.) były ostatnim okresem utrzymywania się stabilnej władzy zwierzchniej i funkcjonowania zjazdów ogólnopaństwowych. Jego śmierć otworzyła nowy etap walk o tron krakowski, doprowadzając do zaniku władzy *princepsa* i **usamodzielnienia się poszczególnych dzielnic** w odrębne organizmy państwowe. Polska po 1227 r. weszła w **stan trwałego rozdrobnienia feudalnego**, który utrzymał się faktycznie do 1320 r., chociaż już w drugiej połowie XIII w. pojawiły się **procesy zjednoczeniowe**.

W okresie tym następowało dalsze skrępowanie władzy książąt dzielnicowych na rzecz możnowładztwa i duchowieństwa. Za panowania

Henryka IV Probusa (koniec XIII w.) sformułowano też oficjalnie **prawo oporu** (*ius resistendi*), pozwalające na pozbawienie władcy tronu za nieprzestrzeganie praw lub naruszenie zobowiązań, która to instytucja funkcjonowała w praktyce już od pierwszej połowy XI w. (*Mieszko II, Kazimierz Odnowiciel*).

Podstawowymi zasadami ustrojowymi państwa polskiego za pierwszych Piastów były:

- **monarchiczna forma rządów,**
- **suwerenność,**
- **powiązanie państwa z Kościołem,**
- **koncentracja władzy w osobie monarchy oraz**
- **dziedziczność tronu.**

2. Administracja centralna. Zarząd państwa polskiego **opierał się generalnie na wzorach przejętych z administracji karolińskiej**, z uwzględnieniem własnej specyfiki. Urzędy centralne ukształtowały się w dobie monarchii wczesnofeudalnej, zaś rozbiecie jedynie upowszechniło istniejący układ w każdej dzielnicy.

Urzędników zajmujących wyższe stanowiska określano początkowo terminem **komes** lub polskim odpowiednikiem **żupan**. Niższych nazywano **komornikami**. Z czasem pojęcia te stały się jedynie tytułami honorowymi, oznaczającymi osoby wysoko postawione.

Cechą charakterystyczną monarchii patrymonialnej był brak rozróżnienia między urzędami państwowymi a dworskimi.

Najważniejszym urzędnikiem w okresie XI–XIII w. był **komes pałacowy** (*comes palatinus*). Z czasem zaczęto go nazywać **wojewodą**.

Wojewoda był faktycznym zastępcą monarchy, zwłaszcza w zakresie sądownictwa i zarządu państwa oraz wojskowości.

Pozycja wojewody wzrosła w okresie rozdrobnienia, kiedy to starał się on samodzielnie przejąć kompetencje księcia, a jego znaczenie miała podkreślać tytulatura z użyciem formuły „z bożej łaski”.

Na Śląsku odpowiednikiem wojewody był **komornik**, a na Pomorzu Zachodnim **marszałek**. Kolejne miejsce w hierarchii zajmował **kanclerz** (*cancellarius*). W źródłach urząd ten występuje od początku XII w. Najczęściej sprawowała go osoba duchowna, gdyż wymagał on umiejętności pisanie i czytania. Do jego zadań należało **sporządzanie dokumentów publicznych i ich pieczętowanie**. Z czasem przy urzędzie powołano kancelarię książęcą nadzorowaną przez **protonotariusza**, któremu podporządkowani byli redagujący dyplomy **notariusze**.

Duże znaczenie posiadał też **skarbnik** (*thesaurarius*) zarządzający skarbcem monarszym, a także przechowujący dokumenty państwowe, oraz **mincerz** (*monetarius*), któremu **podlegały zapasy pieniędzy i kruszcu. Ponadto głównymi urzędnikami byli jeszcze dostojnicy** zajmujący się poszczególnymi funkcjami dworskimi: **cześnik** (zarząd piwnicami), **stolnik** (zaopatrzenie stołu), **koniuszy**, **łowczy**, **miecznik** itd. Każdy z nich posiadał jednego lub kilku zastępców, np. podczasy, podstoli itd.

 Od początku XIII w. wystąpiła tendencja do utrzymywania się odrębnej hierarchii urzędniczej w każdej dzielnicy. Rezultatem tego było przekształcenie się urzędników centralnych w ziemskich. Ich silną pozycję umacniała zasada dożywności sprawowania urzędu.

3. Administracja terytorialna

a. **Prowincje.** W okresie monarchii wczesnofeudalnej występował podział na **provincje**. Na czele prowincji stał mianowany przez monarchę **namiestnik**. Podział ten zanikł w okresie rozdrobnienia.

b. **Okręg grodowy.** Podstawową jednostką podziału terytorialnego był **okręg grodowy**, zwany od XII w. **kasztelanią**. Władza należała tutaj do **komesa grodowego**, a potem **kasztelana**. Centrum zarządu był gród, który wraz z okręgiem pełnił funkcje: administracyjne, wojskowe, skarbowe i sądowe. W okresie rozdrobnienia, rozbudowując lokalny aparat władzy, kasztelanie dzielono. W rezultacie tego w połowie XIII w. było ich prawie 100. Lokalnymi urzędnikami w kasztelanii byli:

- wojski (bezpieczeństwo),
- chorąży (zbieranie rycerstwa),
- sędzia grodowy (lokalne sądownictwo) i
- włodarz (sprawy gospodarcze).

4. Starosta. Urząd starosty pojawił się pod koniec XIII w. Wprowadził go król *Wacław II*, opierając się na wzorcu czeskim.

 Starosta (generalny, powiatowy) powoływany był przez króla dla poszczególnych ziem.

Będąc urzędnikiem mianowanym, w każdej chwili mógł być odwołany. Najczęściej pochodził z drobnego rycerstwa, reprezentując interesy króla przeciwko możnowładztwu. Należała do niego władza administracyjna i wojskowa. Urząd utrwalił *Władysław Łokietek*, który powołał starostów dla wszystkich dawniejszych dzielnic, z wyjątkiem Małopolski. Starostom podlegały **urzędy sądowe grodzkie** (sędzia, podsędek, pisarz) oraz administracyjne (podstarości, burgrabia).

5. Organy współrzędzące

a. **Rada monarsza.** Ośrodkiem zarządu państwa był dwór książęcy, na którym urzędnicy nadworni kierowali różnymi dziedzinami administracji państwowej. Dostojnicy ci tworzyli pierwotną **radę monarszą** (książęcą, królewską). Z czasem powiększyła się ona o **grono możnych świeckich i duchownych**. Skład rady zależał zawsze od woli panującego. Miała ona tylko **głos doradczy**, a jej kompetencje nigdy nie zostały określone, gdyż monarcha każdą sprawę mógł załatwić osobiście, nie zasięgając niczyjej opinii. Niemniej stanowiła ona, w zależności od pozycji władcy, większe lub mniejsze **ograniczenie jego prerogatyw**.

b. **Wiece i zjazdy feudalne.** **Wiece** nawiązywały do tradycji przedpaństwowych. Do XII w. obejmowały one ogół wolnych mężczyzn. Rozległość państwa, wzrost władzy królewskiej, złożoność rozstrzyganych spraw oraz dominacja możnowładztwa w życiu politycznym przyczyniły się do ich stopniowej ewolucji. Wyrazem tego było oddanie podejmowania decyzji w ręce monarchy i możnowładztwa, sporadycznie już tylko poddając je pod głosowanie wszystkich zgromadzonych, zapewne tylko po to, by sprawie nadać większą powagę. Z czasem wiec ogólny przekształcił się w **zjazd feudalny**, w którym uczestniczyło, obok księcia, już tylko możnowładztwo, rycerstwo i przedstawiciele miast, przez co nabrał on charakteru urzędniczego. W okresie rozdrobnienia wyodrębniły się **wiece międzydzielnicowe i dzielnicowe**. Pierwsze miały charakter ogólnopolski, drugie wyłącznie lokalny.

Do kompetencji wieców (zjazdów) feudalnych należało opiniowanie spraw z zakresu:

- polityki zagranicznej,
- uchwalania podatków,
- obsady urzędów,
- podziału dzielnic,
- sprawowania wymiaru sprawiedliwości, a także
- dokonywanie elekcji nowego władcy lub
- wypowiedanie mu posłuszeństwa.

Część III. Sądownictwo

1. **Sądy państwowe.** Najwyższą instytucją był **sąd monarszy** (książęcy). Występował on jako **sąd dworski** (*in curia*) lub **sąd wiecowy** (*in colloquio*). Składał się z panującego oraz asesorów. W zastępstwie monarchy wymiar sprawiedliwości wykonywał najczęściej **sędzia** (*iudex curiae*) lub

podśęddek (*subiudex curiae*). Właściwość rzeczowa sądu nie była ściśle określona, gdyż książę mógł wywołać przed swój sąd każdą sprawę.

Niższym sądem książęcym był **sąd kasztelański**, przy czym kasztelana w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości zastępował zazwyczaj **sędzia grodowy** (*iudex castri*), sądzący w otoczeniu asesorów. Sądowi kasztelańskiemu podlegały pierwotnie wszystkie osoby zamieszkałe na terenie okręgu. Właściwość rzeczowa sądu obejmowała wszystkie sprawy, z wyjątkiem zastrzeżonych do kompetencji sądu monarszego. Szczególnymi formami sądów państwowych były **sądy wojewodzińskie**, rozstrzygające sprawy, w których stroną był Żyd, i sądy targowe, sprawowane przez **sędziego targowego** (*iudex fori*).

2. Sądy kościelne. Sądownictwo kościelne ukształtowało się na początku XIII w. jako pierwsze sądownictwo stanowe na podstawie stosownych przywilejów książęcych. Dostosowane było do organizacji kościelnej. W I instancji sędził **archidiakon**, od którego można było wnieść apelację do biskupa, jednak począwszy od synodu wrocławskiego (1248), obowiązki sądowe biskupa przekazano w ręce nowo utworzonego urzędu oficjała, od którego odwołać się można było do **arcybiskupa**. Uzupełnieniem tej struktury były **sądy synodalne**, odbywające się podczas objazdu diecezji przez biskupa.

 Jurysdykcja sądów kościelnych obejmowała wszystkie sprawy, w których jako pozwany występował duchowny (*privilegium fori*), z wyjątkiem spraw o dobra ziemskie i zbrodnie przeciwko majestatowi.

Poza sprawami *inter clericis* sądy kościelne rozstrzygały sprawy związane z wiarą, w tym początkowo przestępstwa o czary, rodzinne, np. zawarcie samowolnego małżeństwa czy wewnątrzparafialne. Przy ich rozpatrywaniu sąd kierował się nie prawem świeckim, lecz kanonicznym. Specjalnym rodzajem sądów stały się od początku XIV w. **sądy inkwizycyjne**, jednak w Polsce nie odegrały one istotniejszej roli.

3. Sądy prawa niemieckiego

a. **Sądy miejskie.** Sądy miejskie występowały w formie **kolegialnej** lub **jednoosobowej**. Do kolegialnych należały sądy: radziecki, ławniczy zwyczajny, ławniczy nadzwyczajny (jako sąd potrzebny, gościnny, kryminalny) oraz wetowy.

Sądy jednoosobowe to sądy:

- burmistrza-prezydenta,
- burgrabiego i
- sołtysa (sędziego).

Szczególnym rodzajem sądu był **sąd leński**, rozstrzygający sprawy wójtów i sołtysów.

Sąd gościnny rozstrzygał sprawy, gdy stroną był cudzoziemiec lub obcy. Rozpatrzenie sprawy następowało tego samego lub następnego dnia.

Sąd kryminalny sądził sprawy karne. Odbywał się on w miejscu schwytania przestępcy na gorącym uczynku lub miejscu dokonania przestępstwa, gdy przedmiotem postępowania była proskrypcja zbiegłego (skazanie go na fikcyjną śmierć). Ponieważ sądy nadzwyczajne odbywały się w wypadkach nagłych, dla ich funkcjonowania wystarczała obecność sędziego i 2 ławników albo ławników i pisarza sądowego.

b. **Apelacja (II i III instancja)**. Od wyroków sądów ławniczych można było wnieść **apelację**. Miasta królewskie początkowo odwoływały się do Magdeburga. Pierwszy na ziemiach polskich **sąd wyższy prawa niemieckiego** powstał w Chełmnie (1233). Zastąpiony on został przez sąd wyższy w Toruniu (1458–1608). Z czasem funkcję sądów wyższych zaczęły pełnić rady miejskie. W związku z brakiem instancji pośredniej między sądami najniższymi a królewskimi *Kazimierz Wielki* utworzył **Sąd Najwyższy Prawa Niemieckiego** na Zamku Krakowskim (1356). Składał się on z landwójta i 7 ławników. Trzecią instancją był komisarski królewski **Sąd Sześciu Miast** (1356), składający się z: komisarzy, radców i po 2 przedstawicieli 6 miast małopolskich. Zbierał się 3 razy do roku, rozpatrując apelacje od sądów wyższych prawa niemieckiego z terenu Małopolski.

c. **Sądy wiejskie**. Sądy wiejskie opierały się na wzorach wytworzonych w sądownictwie miejskim. **Składały się z sołtysa i ławy wiejskiej**, powoływanej przez pana lub sołtysa. Ich powstanie było pochodną wydania przywilejów immunitetowych i lokacyjnych, oddających panom sprawowanie we wsiach wymiaru sprawiedliwości. Sądy odbywały się w ściśle określonych terminach, tzw. rokach gajonych. Wielkie roki gajone odbywały się 3 razy do roku w obecności pana wsi, natomiast roki gajone małe zwoływano w razie potrzeby.

4. Sądy dominialne. Sądy dominialne występowały we wsiach lokowanych na prawie polskim, których, mimo posiadania immunitetu, nie przeniesiono na prawo niemieckie.